

Мастюкова. – М.: Просвещение, 1981. – 490 с.

1. Карвасарская Е. Е. Осознанный аутизм / Е. Е. Карвасарская. – М.: Генезис, 2010. – 400 с.

2. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб.: Питер, 2011. – 793 с.

3. Мид М. Культура и мир детства / М. Мид. – М.: Наука, 1989.

4. Попцова Е. В. Качества матери, необходимые для психического развития ребенка раннего возраста. Дисс. ...

канд. психол. наук. – М., 1995.

5. Сергиенко Е. А. Антиципация в раннем онтогенезе человека / Е. А. Сергиенко. – М.: Наука, 1992. – 139 с.

6. Скрипник Т. В. Феноменология аутизма / Т. В. Скрипник. – К.: Феникс, 2010. – 365 с.

7. Филипова Г. Г. Психология материнства / Г. Г. Филипова. – М.: Ин-т психотерапии, 2002. – 239 с.

Т. В. Дегтяренко, О. О. Зиборова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МАТЕРИНСКОГО ОТНОШЕНИЯ У ЖЕНЩИН, ВОСПИТЫВАЮЩИХ РЕБЕНКА С ОТКЛОНЕНИЯМИ В ПСИХОФИЗИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

В статье исследуются психологические особенности материнско-детских отношений у женщин, воспитывающих ребенка с отклонениями в психофизическом развитии, также определена необходимость мер преодоления психологической травмы матери. Обоснована адекватность применения социально-психологических технологий для компенсации дефицитарности материнского отношения и оптимизация материнско-детских отношений в семье, воспитывающей ребенка с особыми потребностями.

Ключевые слова: материнско-детские отношения, праздник, ребенок с отклонениями психофизического развития.

T. V. Degtiarenko., O. O. Zibrova

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF MATERNAL ATTITUDE OF WOMEN WHO BRING UP CHILDREN WITH PSYCHO-PHYSICAL DEVELOPMENT DISORDERS

The article deals with psychological characteristics of relationship between a mother and a child with disabilities in the psycho-physical development. In case of birth of a child with psycho-physical disorders, mother's evolutionarily expected behavior can be changed because of disturbed evolutionarily expected image and behavior of a child. The harmony of relationship between a mother and such child can be broken because of pathology of a child and the negative influence of psychological trauma on mother's behavior. The need for measures for overcoming the psychological trauma of such mothers is determined as well. The adequacy of application of social and psychological techniques to compensate the deficiency of maternal attitude and optimization of mother-child relationship in families which bring up a child with special needs is substantiated.

Keywords: relationship between a mother and a child, a holiday, a child with mental and physical developmental disorder

Подано до редакції 12.05.2013

УДК 159.922

Н. Л. Каменська

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ В АДАПТАЦІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ДО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

У роботі розглядається роль соціальної складової інтелекту в адаптації школяра до нового навчального середовища при переході з початкової в середню ланку шкільного навчання. Показано, що, чим вище в учнів рівень розвитку соціального інтелекту, тим більш адаптованими і мотивованими вони є до школи, вони більш благополучно відчують себе в школі, відповідаючи на питання, проявляють меншу залежність від жорстких вимог і норм. Діти, які не набули в початковій школі необхідного досвіду спілкування з дорослими і однолітками, відчують труднощі адаптації в шкільному колективі.

Ключові слова: соціальний інтелект, адаптація, шкільна мотивація.

Актуальність дослідження пов'язана з тим, що психологам, особливо шкільним, які постійно працюють з підвищеною тривожністю і різними порушеннями у розвитку емоційно-комунікативної сфери учнів, улагоджуванням конфліктів, не вистачає інформації щодо вікового становлення соціального інтелекту.

Незважаючи на те, що в даний час адаптації дітей до школи приділяється значна увага, виникаючі проблеми намагаються вирішити в основному за допомогою надання психологічної підтримки в плані зняття тривожності, підвищення впевненості в собі, при цьому недооцінюються можливості оптимізації само-

почуття дітей за рахунок розвитку їх інтелектуальних здібностей в комунікативній сфері. Саме соціальний інтелект надає можливість дитині адекватно розуміти емоційний стан і особистісні особливості оточуючих, встановлювати дружні відносини з однокласниками, раціонально вирішувати виникаючі конфлікти, коректно взаємодіяти з оточуючими дітьми і дорослими.

Однак і в нашій країні, і за кордоном вивчення соціального інтелекту проводиться в основному на студентах і дорослих, дуже мало робіт, присвячених його становленню в онтогенезі. У деякій мірі вивчено соціальний інтелект дітей дошкільного віку, особливо такі його аспекти, як розуміння ними різних ситуацій, що пред'являються на картинках, у вигляді оповідань тощо. Основні висновки зводяться до того, що тільки у старшому дошкільному віці діти стають здатними адекватно вирішувати запропоновані завдання. Однак соціальний інтелект молодших школярів і молодших підлітків фактично випав з поля зору дослідників.

Перехід з початкової школи в середню школу – це рубіж 4-го та 5-го класів. 4-й клас – досить спокійний період навчання, коли вже все склалося: навчання, оцінки, взаємини. Це період відносної стабільності. Однак у 5-му класі все змінюється, підлітку необхідно включитися в нову систему відносин, звикати до спілкування з дорослими і товаришами, займаючи серед них нове місце, виконуючи нові функції, звикати до нової обстановки процесу навчання. Навчання для підлітка, як і для молодшого школяра, є головним видом діяльності. Від того, як навчається підліток, багато в чому залежить його психічний розвиток, становлення його як особистості. Проблема шкільної адаптації розглядалася в роботах Балла Г. А., Березина Ф. Б., Битяновой М. Р., Дубровіної І.В., Налчаджян А. А., Овчарової Р. В., Поваренкова Ю. П., Сімаєвої І. Н., Цукерман Г. А., Ясюкова Л. А. та ін.

Важливість даної проблеми і недостатня її вивченість визначили вибір теми даного дослідження – роль соціального інтелекту в адаптації молодших школярів до освітнього середовища середньої школи.

Адаптація до школи, в тому числі і соціальна, є неодмінною умовою і результатом успішної соціалізації дитини, яка відбувається в трьох основних сферах: діяльності, спілкування і свідомості. У сфері діяльності у дитини відбувається розширення видів діяльності, орієнтація в кожному виді, її осмислення й освоєння, оволодіння відповідними формами і засобами діяльності. У сфері спілкування відбувається розширення кола спілкування, наповнення та поглиблення його змісту, засвоєння норм і правил поведінки, прийнятих у соціальному оточенні дитини і в суспільстві в цілому. У сфері свідомості – формування образу «власного Я» як активного суб'єкта діяльності, осмислення своєї соціальної приналежності й соціальної ролі.

Значення соціальної адаптації зростає в умовах кардинальної зміни діяльності та соціального оточен-

ня дитини. Ситуація новизни завжди є для людини в тій чи іншій мірі тривожною. Дитина ж переживає в таких умовах емоційний дискомфорт через невизначеність уявлень про вимоги вчителів, особливості та умови навчання, про цінності і норми поведінки в колективі класу тощо. Такий стан часто супроводжується внутрішньою напруженістю, іноді ускладнює прийняття як інтелектуальних, так і особистісних рішень. Досить тривале психічне напруження може закінчитися шкільною дезадаптацією, і дитина стає тоді недисциплінованою, неуважною, безвідповідальною, відстає у навчанні, швидко стомлюється і вже не хоче йти до школи.

На думку Божович Л. І., в соціальній ситуації розвитку молодшого підлітка відбувається дуже важлива зміна, яке полягає у тій ролі, яку виконує в цей період колектив учнів. У порівнянні з молодшою школою, в середній дитина повинна встановлювати відносини не з одним, а з багатьма вчителями, враховувати особливості їх особистості і вимог (часом суперечливих). У середній школі з'являється кабінетна система, що робить учнів значно більш самостійними.

Дослідження вітчизняних психологів показують, що якщо істотні зміни в психічному розвитку молодшого школяра пов'язані, насамперед, з навчальною діяльністю, то в психічному розвитку підлітка основна роль належить системі соціальних взаємин з оточуючими, що встановлюється. Молодший шкільний вік – це період накопичення знань та засвоєння соціального досвіду, який у середній школі починає активно використовуватися.

Перехід на другу ступінь навчання (починаючи з 5 класу) пов'язаний з падінням успішності у багатьох школярів. Одна з причин цього полягає у невідповідності програм початкової і середньої школи в цілому, у відмінності цілей і завдань, які вони перед собою ставлять. Основне завдання початкової школи полягає в тому, щоб адаптувати дитину до нового початкового способу життя, де в якості провідної виступає навчальна діяльність, і сформувати у нього шкільні навички: навчити читати, писати і рахувати. Рівень цієї задачі не пред'являє якихось особливих вимог до інтелектуального розвитку дітей. Особливості та недоліки розвитку мислення не грають особливої ролі під час навчання в початковій школі, оскільки воно там не потрібно. Основне завдання середньої школи полягає у тому, щоб ввести підлітка в систему наук, ознайомити його з основами наукових знань. Щоб сприйняти будь-яку науку, її внутрішню логіку і взаємозв'язок окремих частин, дитині необхідно володіти, по-перше, понятійним мисленням і, по-друге, володіти відповідними окремими інтелектуальними операціями. Якщо вони не сформовані, дитина може образно уявляти конкретні наукові факти і положення, що їй повідомляють, але в основному їй доводиться заучувати напам'ять інформацію, яка викладається на уроках та в книгах. Однак ніяку науку вивчити неможливо. Зау-

чування через багаторазове повторення стає непродуктивним і непопулярним у колективі підлітків. Якщо у молодших школярів мислення діє через пам'ять на основі конкретних прикладів, то у підлітків пам'ять діє через мислення, тобто запам'ятовування на основі обмірковування (Виготський Л.С.).

Основне навантаження в навчальному процесі, особливо в середній і старшій школі, припадає на інтелектуальну сферу дитини. Саме тому, на думку Ясюкової Л.А., в якості основного напрямку надання психологічної допомоги у школі слід було б виділити розвиток мислення учня. Емоційно-особистісні проблеми школярів (тривожність, низька самооцінка, порушення взаємовідносин в родині та класному колективі, небажання вчитися) в більшості випадків є вторинними утвореннями, що виникають за появи труднощів у навчанні та зміцнюються внаслідок неуспішної навчальної діяльності. Основними причинами порушення навчальної діяльності виявляються недоліки і дисгармонічність розвитку інтелекту учнів, особливо вищих форм мислення, за умов збільшеного темпу роботи та розмаїття вимог, що пред'являються до школяра вчителями. Нерідко у молодших підлітків знижується загальний інтерес до навчання, до школи, відбувається «внутрішній відхід від школи» (О. М. Леонтьєв). Цей відхід полягає у тому, що школа перестає бути для учня центром його духовного життя. Як показують дослідження, основна причина такого «відходу від школи» полягає в несформованості в учнів навчальної діяльності, що не дає можливості задовольнити актуальну потребу даного віку – потребу у самоствердженні. Для підлітка характерна самостійність мислення як форма суб'єктивної активності, як особистісна якість осіб, яких навчають і найбільш яскраво вона виявляється в умовах вибору, вирішенні протиріч, подоланні виникаючих труднощів у процесі навчальної діяльності.

Ставлення до предмета у підлітків найчастіше залежить від їх ставлення до вчителя. Отже, якщо у підлітка високий рівень розвитку соціального інтелекту, у нього висока соціальна адаптація, то можна припустити, що у нього буде більш висока шкільна мотивація.

Ми припустили, що високий рівень соціального інтелекту передбачає більш високий рівень адаптації учня.

Дослідити соціальний інтелект можна за допомогою методики Дж. Гілфорда і М. Саллівен, яка дозволяє вимірювати як загальний рівень соціального інтелекту, так і окремі здібності до розуміння поведінки (здатності передбачати наслідки поведінки, адекватно відображати вербальну і невербальну експресію поведінки, розуміти логіку розвитку складних ситуацій міжособистісної взаємодії).

Ми провели аналіз динаміки показників соціального інтелекту при переході школярів з молодшої школи в середню. Критерій Стьюдента дозволив нам стверджувати, що є зміни за окремими параметрами соціального інтелекту.

Отримані дані дозволяють стверджувати, що соціальний інтелект, який відповідає за успішність спілкування людини та її соціальну адаптацію, змінюється при переході з молодшої школи в середню школу.

Субтест №2 «Групи експресії» вимірює здатність до логічного узагальнення і виділення загальних істотних ознак в різних невербальних реакціях людини. У 4-х класах середнє значення за даним субтестом склало $6,05 \pm 0,30$, а в 5-х класах воно склало $7,60 \pm 0,54$, відмінності істотні на рівні значущості $p < 0,05$. Це означає, що учні 5-х класів краще вміють виділяти загальні істотні ознаки в різних невербальних реакціях людини. В учнів 4-х класів менше виражена здатність логічно узагальнювати невербальні реакції людини, володіти мовою рухів тіла, значенням поглядів і жестів.

Таблиця 1.

Виразеність показників соціального інтелекту (тест Гілфорда)

Показники	Клас	Середнє	Стандартна помилка середнього	Дисперсія	Критерій Стьюдента	Рівень значимості
Субтест 2	4	6,05	0,30	1,36	-2,50	0,017
	5	7,60	0,54	2,41		
Субтест 3	4	4,40	0,31	1,39	-3,52	0,001
	5	6,30	0,44	1,98		
Субтест 4	4	3,95	0,32	1,43	-3,15	0,003
	5	5,25	0,26	1,16		
Інтегральний показник	4	21,90	0,98	4,39	-4,56	0,001
	5	27,60	0,78	3,47		

Субтест №3 «Вербальна експресія» дозволяє виміряти здатність до розуміння зміни значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що викликала їх. Середнє значення за даним субтестом в 4-х класах становило $4,40 \pm 0,31$, а в 5-х класах воно склало $6,30 \pm 0,44$, відмінності істотні на рівні значущості $p < 0,05$. Це означає, що учні 5-х

класів краще вміють розуміти зміни значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що викликала їх. Учні 4-х класів частіше помиляються в інтерпретації слів співрозмовника.

Субтест №4 «Історії з доповненням» дозволяє виміряти здатність розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей в цих ситуаціях.

У 4-х класах середнє значення склало $3,95 \pm 0,32$, а в 5-х класах воно склало $5,25 \pm 0,26$, відмінності істотні на рівні значущості $p < 0,05$. Учні 5-х класів мають досить високу здатність до розуміння логіки у розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей в цих ситуаціях. Учні 4-х класів відчувають труднощі в аналізі ситуацій міжособистісної взаємодії і, як наслідок, погано адаптуються до різних систем взаємин між людьми.

Середнє значення за підсумковим показником тесту Дж. Гілфорда і М. Саллівен «Діагностика соціального інтелекту», який є добрим індикатором когнітивного компонента комунікативних здібностей, в 4-х класах склало $21,90 \pm 0,98$. У 5-х класах воно склало $27,60 \pm 0,78$, відмінності істотні на рівні значущості $p < 0,05$, тобто учні 5-х класів уже більш адекватно розуміють поведінку людей, порівняно з учнями 4-х класів, які частіше зазнають труднощів у розумінні та прогнозуванні поведінки людей.

Важливо відзначити, що статистично значущі відмінності не були виявлені в субтесті №1. Ми припускаємо, що це пов'язано з тим, що діти у віці 9-11 років ще погано розуміють зв'язок між поведінкою та її наслідка-

ми. Вони часто роблять помилки, потрапляють в конфліктні, а можливо, і небезпечні ситуації тому, що невірно уявляють собі результати своїх дій чи вчинків інших, погано орієнтуються в загальноприйнятих нормах і правилах поведінки. Вони здатні, хоча і на недостатньому рівні, розуміти цей зв'язок у своєму найближчому оточенні (сім'я, родичі).

Відповідно до нашого припущення про те, що високий рівень соціального інтелекту передбачає більш високий рівень адаптації учня, нами було проаналізовано динаміку розвитку показників у групах з різним рівнем шкільної мотивації і адаптації (анкета Н. Г. Лусканової).

У анкеті оцінки рівня шкільної мотивації та адаптації Н. Г. Лусканової автором виділено п'ять рівнів, однак для проведення більш достовірної математичної обробки вони були зведені нами до двох рівнів – низького і задовільного, на тій підставі, що рівні шкільної дезадаптації і низької шкільної мотивації характеризують негативне ставлення до школи, а високий, добрий і рівень зовнішньої мотивації характеризують в цілому позитивне ставлення до школи.

Таблиця 2.

Соціальний інтелект учнів з різним рівнем шкільної адаптації

тест Гілфорда	Рівень шкільної адаптації (за Лускановою)	Середнє	Стандартна помилка середнього	Критерій Стьюдента	Рівень значимості
Субтест 2	Низький рівень	5,44	0,53	-1,93	0,049
	Задовільний рівень	6,55	0,28		
Субтест 3	Низький рівень	3,67	0,44	-2,38	0,029
	Задовільний рівень	5,00	0,36		

Отримані результати дозволяють стверджувати, що соціальний інтелект як інтегральна інтелектуальна здатність, що визначає успішність спілкування та соціальної адаптації, має значущі відмінності:

- Субтест №2 «Групи експресії» вимірює фактор пізнання класів поведінки, а саме здатність до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини. Середнє значення даного показника соціального інтелекту в учнів з низьким рівнем шкільної мотивації та адаптації становить $5,44 \pm 0,53$ і середнє значення даного показника соціального інтелекту в учнів із задовільним рівнем шкільної мотивації та адаптації становить $6,55 \pm 0,28$, відмінності істотні на рівні значущості $p < 0,05$. Це означає, що учні, які здатні впізнавати невербальні реакції, виділяти в них головні ознаки, будуть більш адаптовані, тобто вони будуть більш успішно справлятися з навчальною діяльністю, відповідаючи на питання, проявляти меншу залежність від жорстких вимог і норм. А учні, які погано вміють логічно узагальнювати суттєві ознаки в невербальних реакціях людини, є менш адаптованими до школи, тобто вони відвідують школу неохоче, вважають за краще пропускати заняття, на уроках часто займаються сторонніми справами, іграми.

- Субтест №3 «Вербальна експресія» дозволяє виміряти фактор пізнання перетворень поведінки, а саме здатність до розуміння зміни значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що викликала їх. Середнє значення даного показника соціального інтелекту в учнів з низьким рівнем шкільної мотивації та адаптації становить $3,67 \pm 0,44$ і середнє значення даного показника соціального інтелекту в учнів із задовільним рівнем шкільної мотивації та адаптації становить $5,0 \pm 0,36$, відмінності істотні на рівні значущості $p < 0,05$. Це означає, що учні, які здатні розуміти прихований зміст у вербальних реакціях людини залежно від контексту ситуації, є більш адаптованими, тобто вони більш благополучно відчувають себе в школі, успішніше справляються з навчальною діяльністю, однак частіше ходять до школи, щоб спілкуватися з друзями, з вчителями. А учні, які погано вміють розуміти зміну значень подібних вербальних реакцій людини, є менш адаптованими до школи, тобто вони неорганізовані, часто відволікаються, пасивні, відрізняються уповільненим темпом діяльності.

Звертає на себе увагу, що показник субтесту №1 і субтесту №4 теста Дж. Гілфорда і М. Саллівен «Діагностика соціального інтелекту» не виявили достовірної динаміки.

Ми припускаємо, що це пов'язано з тим, що діти у віці 9-11 років ще погано розуміють зв'язок між поведінкою та її наслідками. Вони можуть часто робити помилки, потрапляти в конфліктні і небезпечні ситуації тому, що невірно уявляють собі результати своїх дій чи вчинків інших, погано орієнтуються в загальноприйнятих нормах і правилах поведінки. Також вони ще не здатні розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей в цих ситуаціях і прогнозувати наслідки своєї поведінки.

Також є тенденція до відмінності вираженості показників шкільної мотивації та адаптації у дівчаток і хлопчиків. В цілому у дівчаток адаптація вище ніж у хлопчиків, тобто дівчатка більш благополучно відчують себе в школі, виявляють більше навчальної активності. У них є пізнавальний мотив, прагнення найбільш успішно виконувати всі пред'явлені школою вимоги. А хлопчики менш адаптивні до школи, тобто вони відвідують школу менш охоче, частіше пропускають заняття, а на уроках часто займають-

ся сторонніми справами, іграми.

Отримані дані дозволяють стверджувати, що соціальний інтелект, який відповідає за успішність спілкування людини та її соціальної адаптації, змінюється при переході з молодшої школи до середньої.

Учні, які мають більш високий рівень розвитку соціального інтелекту, більш адаптовані і мотивовані до навчання в середній школі, вони успішніше справляються з навчальною діяльністю, із задоволенням відвідують школу, щоб спілкуватися з друзями та вчителями. Діти, які не набули в початковій школі необхідного досвіду спілкування з дорослими і однолітками, відчують труднощі адаптації в шкільному колективі.

У даний час проводяться подальші дослідження, спрямовані на вивчення взаємозв'язку соціального інтелекту і психічних процесів особистості, їх взаємообумовленості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – С. 92–100.

2. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь – справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб.: Питер, 2002. – 528 с.

3. Гилфорд Дж. Структурная модель интеллекта. Психология мышления / Дж. Гилфорд. – М.: Прогресс, 1985. – 195 с.

4. Михайлова (Алешина) Е. С. Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена. Диагностика социального интеллекта. Руководство по использованию / Под ред. А. Я. Зайцев, О. И. Муляр. – СПб.: ИМАТОН, 1999. – 56 с.

5. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Л. Ф. Обухова. – М.: Тривола, 1995. – 357 с.

6. Ясюкова Л. А. Прогноз и профилактика проблем обучения в 3-6 классах / Л. А. Ясюкова. – СПб, ИМАТОН, 1999. – 192 с.

Н. Л. Каменская

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В АДАПТАЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ К УЧЕБНОЙ СРЕДЕ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

В работе рассматривается роль социальной составляющей интеллекта в адаптации школьника к новой учебной среде при переходе из начального в среднее звено школьного обучения. Показано, что чем выше у учащихся уровень развития социального интеллекта, тем более адаптированными и мотивированными к школе они являются, они благополучнее чувствуют себя в школе, при ответах на вопросы проявляют меньшую зависимость от жестких требований и норм. Дети, которые не приобрели в начальной школе необходимого опыта общения со взрослыми и сверстниками, испытывают трудности адаптации в школьном коллективе.

Ключевые слова: социальный интелект, адаптация, школьная мотивация.

N. L. Kamensk'ka

THE ROLE OF SOCIAL INTELLIGENCE IN THE PROCESS OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN'S ADAPTATION TO SECONDARY SCHOOL ENVIRONMENT

The article deals with the role of social component of intelligence in the process of schoolchildren's adaptation to new school environment in the transition from primary to secondary school. The higher is pupils' level of social intelligence, the more adaptable and motivated they are to the school; they feel more safely at school, when answering questions they show less dependence on the stringent requirements and standards. Children who haven't got the necessary experience of communication with adults and contemporaries in a primary school have difficulties in adapting to the school community.

Keywords: social intelligence, adaptation, school motivation.

Подано до редакції 25.05.2013